

SPİNOZA'NIN TANRI-ÂLEM İLİŞKİSİNDE İÇKİNLİK AŞKİNLİK PROBLEMİ

M. Kazım ARICAN¹

Anahtar kelimeler:

Tanrı, Alem, İçkinlik, Aşkinlik, Panteizm, Pan-enteizm.

ÖZET

Bu makale Spinoza'nın Tanrı-alem anlayışını ve içkinlik-aşkinlik problemini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Yani, bu çerçevede Spinoza teolojisinde Tanrı-alem ilişkisi ve içkinlik-aşkinlik problemi incelenecektir. Ayrıca Tanrı-alem özdeş midir yoksa ayrı/farklı mıdır sorularına cevap aranacaktır.

Key Words:

God, Universe, Immanence, Transcendence, Pantheism, Panentheism.

ABSTRACT

The Problem of Immanence vs. Transcendence in God-Universe Relation in Spinoza's Thought

This article aims to analyse Spinoza's understanding of God-universe and the problem of immanence vs. transcendence. Namely, in this context, the author examines relation of God to universe and the problem of immanence and transcendence in Spinoza's theology. Furthermore the answer will be sought to the question of whether God and universe are ontologically identical or different.

Giriş

Spinoza felsefesinin en zor problemlerinin başında, Tanrı'nın alemdeki şeylerle ilişkisi gelmektedir. Bu konu içinde, Tanrı ve alemin özdeş olup olmadığı problemi ve buna ilişkin olarak Tanrı'nın aleme içkin mi aşkin mi yoksa hem içkin hem de aşkin mi olduğu sorusu ön plana çıkmaktadır.

Spinoza, Orta Çağ teolojisinden aldığı terminoloji ile bu konuyu felsefesinde söz konusu eder.² Ancak onun düşünceleri bir birinden farklı şekillerde anlaşıldığı için bir birine zıt şekillerde yorumlanmaktadır. Söz gelişi onun Tanrı ve alemi özdeş kabul ettiğini savunanlar olduğu gibi, Tanrı ve alemi ayrı kabul ettiğini iddia edenler de bulunmaktadır. Keza onun Tanrı'yı aleme yalnızca içkin kabul ettiğini iddia edenler olduğu gibi, Tanrı'yı aleme hem içkin hem de aşkin kabul ettiğini savunanlar da

¹ Yrd. Doç. Dr. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, karican@cumhuriyet.edu.tr

² Richard Mason, *The God of Spinoza*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 28-29.

bulunmaktadır. Dolayısıyla onun bu konuya ilişkin düşünceleri bir birinden farklılık arz eden tartışmalar şeklinde sürüp gitmektedir.

Biz de Spinoza felsefesinde tartışma konusu edilen böylesi bir konuyu onun eserlerinden ve konu üzerine fikir yürüten Spinoza yorumcularından hareketle incelemeye ve konuya açıklık kazandırmaya çalışacağız.

A. Spinoza Teolojisinde Tanrı-Alem İlişkisi

Spinoza genel olarak panteist bir filozof olarak bilindiği için, doğal olarak Tanrı ve âlemi de özdeş kabul ettiği düşünülmektedir. Acaba ona göre Tanrı ve âlem özdeş midir yoksa ayrı mıdır? Çalışmamızın en başında Spinoza'nın felsefesindeki bu probleme açıklık kazandırmaya çalışalım.

Her şeyden önce, Spinoza'nın kendi yazılarından hareket edildiğinde, Tanrı ve âlemin özdeş olduğunu düşünmek kolay olmasa gerektir. Çünkü o, klasik panteistler gibi, *'Her şey Tanrı'dır'* ve *'Tanrı her şeydir'* diyerek, her şeyi tek bir varlığa irca etmiş gözükmemektedir. Zira Spinoza'nın, kalıp olarak *'Her şey Tanrı'dır'* ve *'Tanrı her şeydir'*, tarzında herhangi bir söylemini doğrudan kendi eserlerinde bulmak olanaklı değildir. Oysa doğrudan Spinoza'nın kendi ifadelerine başvurduğumuzda onun, belki de pan-enteistlerle ortak bir bağlamda, *'her şey Tanrı'da-dır'*, *'var olan her şey Tanrı'da-dır'* ya da *'her şey Tanrı'da vardır'*, *'var olan her şey Tanrı'da-dır ve Tanrı sayesinde tasarlanabilir'*, *'var olan her şey Tanrı'da-dır ve Tanrı'ya bağlıdır ki Onsuz ne var olabilirler ne de tasarlanabilirler'*, *'varolan her bir şey Tanrı'da-dır'* ve *'her şey Tanrı'da-dır ve Ona bağlıdır, Onsuz hiçbir şey var olamaz ve tasarlanamaz'* düşüncelerini dillendirdiği görülmektedir.³ Özetle Spinoza'nın bu düşüncelerine göre *'buradan şu sonuç çıkar ki, varolan her şey Tanrısız ne varolabilir, ne tasarlanabilir'*.⁴ Dolayısıyla Spinoza ne her şeyi sadece Tanrı sayarak âlemi yok saymakta, ne de Tanrı'yı tüm şeylere indirgeyerek her şeye Tanrılık atfetmektedir. O, Tanrı'yı her şeyin yegane varlık sebebi görmekte ve her şeyin Onun sayesinde ve Onun tarafından meydana getirildiğini belirtmektedir. Böylece var olan şeyler Spinoza'ya göre Tanrı tarafından meydana getirildiğine göre sonlu ve Tanrı'dan ayrı şeylerdir. Diğer yandan Spinoza'ya göre, Tanrı'nın âlemi meydana getirme eylemi (operation) ile âlemi koruma ve muhafaza eylemi aynı şeydir.⁵ Neticede ona göre, Tanrı ve meydana gelen şeyler ayrı ayrı şeylerdir. Ancak burada Tanrı sayesinde meydana gelen şeylerin nasıl meydana geldiğinin keyfiyeti ayrıca sorgulanacak bir sorundur.

³ Benedictus De Spinoza, *Ethics*, Translated by Andrew Boyle, Introduction by T.S.Gregory, Heron Books, 1934, s. 11, 14, 15, 18, 23, 30. Spinoza'nın ifadesi şu şekillerde İngilizce olarak, *'whatever is, is in God'*, *'Everything is in God'*, *'everything exist in God'*, *'all things that are, are in God, and through God must be conceived'*, *'all things which are, are in God, and so depend on God that without him they can neither exist nor be conceived'*, *'whatever is, is in God'* ve *'all things are in God, and so depend upon him that without him they could neither exist nor be conceived'* şeklinde ifade edilmiştir. Burada, *'is in God'* yani *Tanrı-da-dır* kullanımını, ifade etmek istediğimiz düşünceyi en iyi şekilde ortaya koymaktadır. Belki de bu nokta, Spinoza'nın Tanrı-âlem ilişkisi konusunda içkinlik ve aşkınlık anlayışlardan hangisine uygun yorumlanabileceğine ilişkin en uygun ip uçlarını vermektedir.

⁴ Spinoza, *Etika*, I, Önerme XV, Kanıtama, çev. Hilmi Ziya Ülken, Ülken Yay. İst. 1984, s. 44.

⁵ Baruch Spinoza, *Principles of Cartesian Philosophy*, Newly Translated from the Latin by Harry E. Wedeck, With a Preface by Dagobert D. Runes, Philosophical Library, New York 1961, s. 175. (Bu eser ileride P.C.P şeklinde gösterilecektir.)

Zira Spinoza'ya göre şeyler Tanrı'nın irade hürlüğü ile meydana gelmeyip zorunlulukla⁶ ve önceden belirlenmek suretiyle var olmuşlardır.

Spinoza'ya göre âlem,⁷ mutlak bir şekilde Tanrı tarafından meydana getirilmiş ve Tanrı tarafından da koruma ve muhafaza altına alınmıştır. Tanrı her an âlemi gözetip, korumaktadır ve Onun âlemdeki eylemi ve koruması da devam etmektedir. Çünkü Spinoza'ya göre güç ya da kudret, bir şeyin korunması gibi meydana getirilmesini de gerektirmektedir.⁸ Bu düşünceleri dikkate alındığında, bize göre, Hegel'in (1770-1831)⁹ iddia ettiği gibi Spinoza, akozmik olarak telakki edilmeyi de pek hak ediyor gözüküyor gibidir. Zira, yukarıda var olanlara ilişkin olarak ifadeleri ayrıntılı bir şekilde dile getirilen Spinoza'nın söz konusu düşüncelerine göre, Tanrı ve âlem ontolojik olarak iki ayrı varlık kategorisi olarak ayrıştırılmakta ve âlem Tanrı tarafından ya da Tanrı sayesinde meydana getirilmiş¹⁰ olarak telakki edilmektedir. Ona göre âlemin Tanrı'nın meydana getirmiş olduğu sonlu varlıklardan hiçbir farkı bulunmamaktadır. Masson'un da vurguladığı gibi, Spinoza'ya göre, 'her şeyi meydana getiren (made), yöneten (direct) ve âlemin devam etmesini sağlayan (sustain) bir Varlık ya da Tanrı vardır'.¹¹

Spinoza'ya göre, Tanrı, âlemi meydana getirince âlemdeki düzeni korumak için yasalar da koymuştur. Bu yasalar tabiat ya da tabii yasalardır (natural laws). Yani âlemde her an daim olan yasalardır. Güneşin doğudan doğup batıdan batması, ateşin yakması, yükselen bulutun yağması gibi. İşte, ona göre, söz konusu tabii yasalar, tabii aklın ışığıyla Tanrı'nın açığa vurmuş olduğu emirleridir (decrees). Tanrı'nın emirleri de değişmezdir.¹²

Yirmiyahu Yovel'e göre, Spinoza'nın buradaki düşüncelerinden, onun, Tanrı'nın emirleriyle tabiat kanunlarını özdeş gördüğü anlaşılmaktadır.¹³ Bu sebeple olsa gerek, Yovel, Spinoza'daki tabii yasaları, Tanrı'nın her yerde hâzır ve nâzır

⁶ Bu nedenle Hampshire göre, Spinoza'nın Tanrı'sı kendi iradesiyle âlemi yaratan Zâti bir Tanrı değildir. Stuart Hampshire, *Spinoza*, Penguin Books, Harmondsworth 1951, s. 53.

⁷ Hampshire'a göre, Spinoza, âlemin tamamının felsefi olarak kolay anlaşılır olduğunu düşünmektedir. Bu cesaretle o, kendi hayatını, insanın âlemdeki konumunu belirtmeye ve bu planı uygulamaya (execution) adanmıştır. Genel olarak bakıldığında Spinoza, bunu başardığı hususunda kendisinden emindir. Hampshire, *Spinoza*, s. 11.

⁸ Spinoza, *P.C.P.*, s. 175.

⁹ G.W.F. Hegel, *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi I: Mantık Bilimi*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul 1996, s. 67, 179.

¹⁰ Burada dikkat edileceği üzere, Spinoza, Tanrı'yı zorunlu varlık olarak telakki etmesiyle ilişkili olarak iradi ve hür olmayan zorunlu bir meydana getirmeden söz ettiği için, kendisi yaratma kavramını da kullanmış olmasına rağmen, teistik anlamdaki bir yaratma ile ilgili kafa karışıklığına meydan vermemek için ve Spinoza'nın düşüncesine uygunluğundan dolayı burada meydana getirme kavramını kullanılmaktadır. Bu konuya ilişkin geniş tartışma ve kavramsal adlandırma için bkz. M.Kazım Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 149 vd.

¹¹ Mason, *The God of Spinoza*, s. 193.

¹² Spinoza, *P.C.P.*, s. 186; Bkz. Benedict De Spinoza, *A Theologico-Political Treatise and A Political Treatise*, Translated from the Latin With an Introduction by R.H.M.Elwes, Dover Publications, Inc. New York 1951, s. 59- 62. (Bu eser ileride T.P.T şeklinde gösterilecektir.)

¹³ Bkz. Yirmiyahu Yovel, 'The Infinite Mode and Natural Laws in Spinoza', s. 80, *God and Nature: Spinoza's Metaphysics*, Edited by Yirmiyahu Yovel, E.J.Brill, Leiden 1991, içinde.

olduğuna (God's omnipresence) ve O'nun her yerde hem içkin hem de her şeye aşkın olduğuna işaret eden sonsuz tavır (infinite mode) olarak yorumlamaktadır.¹⁴

Spinoza'ya göre, âlemde tabii bir düzen vardır. Âlem kendi başına, düzensiz ve kontrolsüz değildir. Tabii yasanın diğer bir ifadesi de İlahi yasadır (Divine Law).¹⁵ Bu yasa, Tanrı'nın emirleriyle meydana gelmiştir. Bu sebeple, Masson da, Spinoza'da, 'Tabiatın evrensel yasaları, Tanrı'nın ezeli emirlerinden başka bir şey değildir' ve 'insan da tabii yasaya (natural law) göre işleyen (acting) tabiatın bir parçasıdır'¹⁶ der. Aynı şekilde, tabiat yasası, Tanrı'nın yasının aynıdır.¹⁷ Dolayısıyla, teolojik ve fiziksel sonuçlar ya da yasalar bir biriyle tamamen özdeştir.¹⁸

Bununla birlikte, Spinoza'ya göre, Tanrı, âlemde koymuş olduğu tabii yasayı korumakta, dolayısıyla da âlemi koruyup gözetmiş olmaktadır. Ona göre, Tanrı'nın olağan (ordinary) kudreti, âlemi belli bir düzen içinde işlemek üzere korumaktadır.¹⁹ Bu çerçevede Tanrı'nın Dört tür Kudreti vardır: Mutlak Kudreti (Absolute Power), düzenleyici kudreti (regulated Power), olağan kudreti (ordinary Power) ve olağanüstü ya da olağan dışı kudreti (extraordinary Power). Tanrı'nın emirleri referans alınmaksızın Onun Kâdir-i Mutlak (Omnipotence) oluşu dikkate alındığında, Tanrı'nın kudretinin Mutlak olduğu görülür. Tanrı'nın emirleri dikkate alındığında, Tanrı'nın düzenleyici kudreti olduğu anlaşılır. Bu ikisinin dışında, Tanrı'nın belli bir düzen içinde âlemi koruması ve muhafaza etmesi (conserves) Onun olağan kudretini ifade ederken; tabii düzen dışında bazı şeyler yapmak için Tanrı'nın kullanmış olduğu kudreti ise, Onun olağanüstü kudretine işaret etmektedir. Dolayısıyla, mucizeler Tanrı'nın olağanüstü kudretiyle gerçekleşmektedir.²⁰ Görüldüğü gibi Spinoza, Tanrı'nın kudretinin dört şekilde tecelli ettiğini düşünmektedir. Âlemin ve âlemde Tanrı'nın emirleri sonucunda oluşmuş olan tabii yasaların korunması için Tanrı'nın olağan kudreti aktiftir. Ona göre, Tanrı, kimi zaman koymuş olduğu tabii yasaları, belli bir süre yıkabilir ya da askıya alabilir. İşte bu zaman, Tanrı'nın mucizeler meydana getirmek istediği anlardır.²¹ Dolayısıyla, yukarıda da belirttiğimiz üzere, Tanrı, söz konusu tabii yasaların ve düzenin dışında, olağan dışı ve olağanüstü herhangi bir şey yapmak istediğinde, olağanüstü kudretini kullanmaktadır.

Spinoza'ya göre, Tanrı ve âlem ayrı ayrı şeylerdir. Nitekim, Spinoza, arkadaşı Oldenburg'a yazdığı mektupta Tanrı ve âlem bir ve aynı şeydir diyen kimseler açıkça büyük bir yanılığın içinde oldukları demektir.²² Ayrıca onun yukarıdaki düşüncelerinden

¹⁴ Bkz. Yovel, 'The Infinite Mode and Natural Laws in Spinoza', s. 79, 80.

¹⁵ Bkz. Spinoza, *T.P.T.*, s. 57-68.

¹⁶ Mason, *The God of Spinoza*, s. 26.

¹⁷ Mason, *The God of Spinoza*, s. 75.

¹⁸ Mason, *The God of Spinoza*, s. 83.

¹⁹ Spinoza, *P.C.P.*, s. 172.

²⁰ Spinoza, *P.C.P.*, s. 172.

²¹ Spinoza, *P.C.P.*, s. 186. Spinoza'nın mucizeler hakkındaki daha geniş düşünceleri için bkz. M.Kazım Arıcan, 'Akıl İman İlişkisine Spinoza'nın Yaklaşımı', C.Ü.İ.F. Dergisi, cilt: V, sayı: 2, Sivas 2001, s. 11, 12.

Ayrıca elektronik erişim için bkz. <http://www.cumhuriyet.edu.tr/edergi/makale/327.pdf>

²² Spinoza, 'Letters', LXXIII, To Oldenburg, s. 343; (A.Wolf, *The Correspondence of Spinoza*, Russell&Russell Inc., New York 1966) içinde.

de anlaşılacağı üzere, aynı şekilde Tanrı'nın, her şeye gücü yeten Kudret sahibi Mükemmel bir varlık olduğunu, âlemin ise Tanrı'nın yarattığı sonlu ve mümkün varlıklardan birisi olduğunu belirtmektedir.²³

Spinoza, arkadaşı Hugo Bexol'e yazdığı mektupta, âlemin zorunlu olarak yaratılışını konu edinmektedir.²⁴ Âlem Tanrı tarafından meydana getirilmiş olunca âlemin Tanrı'yla özdeş olmasından ve Tanrı-âlem aynılığından bahsedilemez. Dolayısıyla, her ikisinin de ayrı ayrı olduğu, âlemin de, Tanrı'nın emir ve gözetimi altında olduğu anlaşılacaktır. Nitekim, Spinoza, âlemde varolan tabii yasaların Tanrı'nın emir ve yaratması sonucunda meydana geldiğini belirtir. Bu hususu, o, özellikle, 'Tabii yasalar, Tabii aklın ışığıyla vahyedilen Tanrı'nın emirleridir'²⁵ diyerek vurgular.

Spinoza yorumcularından Duff da, Spinoza'ya göre, tabii yasaların Tanrı'nın yasalarından başka bir şey olmadığına dikkat çekmektedir.²⁶ Hatta, ona göre, Spinoza'nın anlayışındaki Tanrı'nın yasaları, insanın yasaları ve tabiat yasaları ayrımları, eninde sonunda tamamen Tanrı'ya dayanmaktadır ve hepsi Tanrı'nın yasaları sonucunda meydana gelmektedir.²⁷ Görüldüğü üzere, Spinoza'ya göre, hem âlemin kendisi, hem de âlemde var olan yasalar ve her şey, Tanrı'nın emirleri sonucu meydana gelmiştir.

Aynı şekilde, Spinoza, Tanrı'nın âlemi ebedî gücüyle yarattığını düşünür.²⁸ Yani Tanrı zorunlu sonsuz kudretiyle yaratır.²⁹ Tahmini olarak o, âlemin yaratılışı hakkındaki düşüncelerini de dile getirir. Zaman bilimcilerin (Chronologists) hesaplamalarına göre dünya, yaklaşık olarak beş milyar yıl önce yaratılmıştır.³⁰ Dolayısıyla Spinoza, bu düşüncesiyle âlemin bir öncesinin ve başlangıcının olduğunu düşünür. Tanrı ve âlem ayrı ayrı şeyler olup, hem mahiyet hem de varlık açısından ayrılık ve farklılık ortaya çıkmaktadır.

Tanrı'nın Mahiyeti ve Varlığı konusunda, Spinoza, varlıkları iki kısımda ele almaktadır. Zorunlu varlık, mümkün varlıklar. Zorunlu varlık; var olmak için başka bir varlığın yardımına gerek duymayan ve kendi kendisine varolan varlıktır. Bu anlamda zorunlu olan varlık yalnızca Tanrı'dır. Tanrı'dan başka hiçbir varlık kendi kendine var

²³ Heme kadar Spinoza yaratma ya da zorunlu yaratma kavramını kullanıyor olsa da bunun teistik anlamda yoktan var etme anlamında bir yaratma kavramıyla uyuşturduğunu dile getirmem mümkün olmasa gerek. bu konu için bkz. Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, s. 49 vd.

²⁴ Spinoza, 'Letters', LIV, LVI to Hugo Boxel, (Wolf, *The Correspondence of Spinoza*, s. 277, 279, 287).

²⁵ Spinoza, *P.C.P.*, s. 186.

²⁶ Robert A. Duff, *Spinoza's Political and Ethical Philosophy*, James Maclehose and Sons, Glasgow, New York 1970, s. 33.

²⁷ Bkz. Duff, *Spinoza's Political and Ethical Philosophy*, s. 164 vd.

²⁸ Spinoza, *P.C.P.*, s. 179.

²⁹ Spinoza, *P.C.P.*, s. 180.

³⁰ Spinoza, *P.C.P.*, s. 180; krş. Zweig de, Spinoza'nın antik Semitik (Semitic) takvime göre âlemin yaratılışından sonra 5420 yıl geçtiği düşüncesinde olduğunu belirtir. Arnold Zweig, *The Living Thoughts of Spinoza*, Cassell, London 1946, s. 16. Swinburne'e göre de, şu an bilimsel veriler, 'Big Bang'le âlemin başlangıcının 15milyar yıl geçmişe sahip olduğunu belirtmektedir. Bkz. Richard Swinburne, *Is There A God?* Oxford University Press, Oxford 1996, s. 10, 11.

olamamaktadır. Mümkün varlıklar ise, var olmak için kendinden daha mükemmel bir varlığın yardımına gerek duyan varlıklardır. Diğer bir ifadeyle, bu varlıklar yaratılmış varlıklardır. Bu çerçevede, Spinoza'ya göre, âlem de mümkün varlıklardan biridir. Mümkün varlıklar, Spinoza tarafından özü varlığını kuşatmayan ve sonlu olarak da ifade edilmektedir. Zorunlu varlık ise, özü varlığını kuşatan, ezeli ve ebedi olan varlıktır.³¹ Dolayısıyla, âlem, Tanrı'yla aynı ve bir olabilmek için hiçbir ortak özelliğe sahip değildir. Mümkün varlık olmasıyla âlem, özü varlığını kuşatmayan yani her an var olması ve yok olması mümkün olan bir varlıktır. Çünkü, her şeyden önce Tanrı, her şeyin meydana getiricisidir.³² Zorunlu olarak her şeyi biliyor³³ olmasıyla da varlığı mümkün olan her şeyin zorunlu olarak yaratıcısıdır.³⁴

Spinoza'nın Etika'da sık sık vurguladığı gibi Tanrı'nın her şeyin nedeni olması ifadesi de, Tanrı'nın her şeyin meydana getiricisi ya da yaratıcısı olmasını ifade etmektedir. 'Tanrı her şeyin nedeni veya yaratıcısıdır ve neden, herkesin kolayca algılayabileceği gibi, etkinin tüm mükemmelliğini bizzat kendisinde içermelidir'.³⁵ Böylece Spinoza, 'Tanrı her şeyin nedenidir' ya da 'Yaratıcısıdır'³⁶ diyerek, neden olmanın yaratıcı olmak anlamını ifade ettiğini belirtir. Kısacası, bu anlamda âlem, Tanrı'yla özdeş değil, Tanrı'nın yaratmış olduğu varlıktır. Tanrı âlemin nedeni yani yaratıcısıdır. Burada ifade edilen yaratma kavramının da teistik içerikteki yaratma ya da yoktan yaratma kavramından farklı anlamda kullanıldığını da belirtmek isteriz.³⁷

Tanrı ve âlemin aynı veya özdeş olması, Spinoza'nın varlık felsefesine de aykırıdır. Çünkü, iki şey aynı ise, bu iki şey aynı mahiyet ve sıfatlara sahip olacaktır. Bu da, aynı mahiyet ve sıfatlara sahip iki cevher olması anlamına gelecektir. Ancak, Spinoza'ya göre, böyle bir çelişki olamaz. Çünkü, ona göre, 'aynı tabiata ya da aynı sığata sahip olan iki ya da bir çok cevher olamaz'.³⁸ Spinoza bu önermenin kanıtlanmasını şu şekilde yapar: 'Şayet birçok farklı cevher olmuş olsaydı, onların birbirlerinden ya sıfatlarının farklılığı ile ya tavırları ya da duygulanışlarının farklılığı ile ayrı olmaları gerekecektir. Eğer onların yalnız sıfatlarının farklılığı ile ayrı olmaları söylenirse, onların aynı tabiatı ve aynı sıfatı olamayacaktır. Fakat onlar duygulanışlarının farklılığı yüzünden birbirlerinden ayrı iseler, bir cevher, tabiatça duygulanışlarından önce geldiği için yani, hakikatte, o başkalarından ayrı diye tasarlanamayacaktır, başka deyişle orada birçok cevher değil yalnız bir cevher olacaktır'.³⁹ Spinoza'ya göre, âlemde aynı tabiatla ve sıfatla iki cevher olamayacağı için, 'bir cevher başka bir cevher tarafından meydana getirilemez'.⁴⁰ Eğer âlemde tek bir cevher varsa, onun dışındaki şeyler de onun tarafından meydana getirilmiş

³¹ Bu hususta geniş bilgi için bkz. Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, s. 43 vd.

³² Spinoza, *P.C.P.*, s. 133.

³³ Spinoza, *P.C.P.*, s. 164.

³⁴ Spinoza, *P.C.P.*, s. 45; 'Letters' (32), s. 50.

³⁵ Spinoza, *P.C.P.*, s. 45, 133. (God is the cause or creator of all things)

³⁶ Spinoza, *P.C.P.*, s. 45, 133, 173.

³⁷ Bkz. Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, s. 149 vd.

³⁸ Spinoza, *Ethics*, I, Prop. V, s. 3.

³⁹ Spinoza, *Ethics*, I, Prop. V, Proof., s. 3, 4.

⁴⁰ Spinoza, *Ethics*, I, Prop. VI, s. 4.

demektir. Dolayısıyla, Tanrı ve âlem özdeş kabul edildiğinde Tanrı ve âlemin iki ayrı değil, aynı cevher olduğu kabul edilmiş olacaktır. Ona göre, âlemde aynı sıfatı olan iki cevher olamayacağı ve aynı tabiatta ve sıfatta olan cevherlerden biri diğerini meydana getiremeyeceği için, Tanrı ve âlemin aynı olmasından ziyade, âlemin Tanrı tarafından meydana getirildiğini ve sonuçta da Tanrı'nın mutlak cevher, âlemin de yaratılmış varlık yani tavrı ya da âraz olduğunu ifade etmemiz doğru olacaktır.

Daha önce kısmen değindiğimiz üzere, Spinoza'ya göre, 'varolan her şey, ya kendisinde, ya da başka bir şeyde vardır'.⁴¹ Kendisinde varolan, 'kendi kendisinin nedeni olacaktır, yani onun özü, zorunlu olarak varlığını kuşatacaktır'.⁴² Başka bir şey sayesinde varolan ise 'var-değil diye tasarlanabilen yani bu şeyin özü varlığı kuşatmıyor'⁴³ demektir. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, 'sırf kendi tabiatının zorunluluğu ile varolan ve etkinliği yalnız kendisi ile gerektirilmiş bulunan'⁴⁴ ve 'özü varlığı kuşatan, başka deyişle tabiatı ancak varolarak tasarlanabilecek olan şeye ve kendi kendisinin nedeni olan',⁴⁵ 'mutlak olarak sonsuz bir varlığa, yani sonsuz sıfatları olup başsız ve sonsuz (ezelî-ebedî) özü bu sonsuz sıfatlarından her biriyle ifade edilmiş olan cevhere'⁴⁶ Spinoza, Tanrı demektedir. Dolayısıyla, âlemde bu nitelikte tek bir cevher, yani Tanrı vardır. Bu sebeple, diğer varlıklar onunla aynı veya özdeş olamaz. Çünkü, farklı niteliklere sahip varlıkların aynı olması düşünülemez. Tanrı'nın dışındaki varlıklar ise, az önce de ifade ettiğimiz gibi, Spinoza'ya göre, 'başka bir şeyde varolan', yani yalnızca Tanrı'nın yaratmasıyla varolan ve özü varlığını kuşatmayan, böylece 'var-değil' diye de tasarlanabilen, başka bir ifadeyle, 'kendi kendisinde değil, başka bir şeyde varolan ve ancak bu başka şey yardımıyla tasarlanan'⁴⁷ ve Mutlak Cevherin duygulanışı olan varlıklardır ya da Tanrı'nın tezahürü olan, tavrı, mümkün, sonlu, tikel,⁴⁸ tekil,⁴⁹ zorunsuz⁵⁰ ve yaratılmış varlıklar diye de isimlendirilen varlıklardır. Dolayısıyla âlem de bu şekilde isimlendirilen varlıklardan biridir.

Görüldüğü gibi, Spinoza'ya göre, Tanrı'nın her şeyin nedeni veya yaratıcısı olduğu ortaya çıktıktan sonra, ona göre, Tanrı'nın dışında Onunla özdeş veya aynı olabilecek hiçbir varlık bulunmadığı ve Tanrı'nın dışındaki tüm varlıkların Tanrı'nın duygulanışı, ârazı ve yaratmış olduğu varlıklar olduğu ortaya çıkmaktadır. Sonuçta, âlemde varolan her şey Tanrı tarafından yaratılmış ve bunların başlangıç nedeni Tanrı olduğu gibi, bunların varlıklarını sürdürmeleri ve korunmaları da bizzat Tanrı tarafından olmakta ve yine Tanrı âlemde her an yaratmaya veya her şeyin nedeni olmaya devam etmektedir.

⁴¹ Spinoza, *Ethics*, I, Axioms I, s. 2.

⁴² Spinoza, *Ethics*, I, Prop. VII, Proof, s. 4.

⁴³ Spinoza, *Ethics*, I, Axioms VII, s. 2.

⁴⁴ Spinoza, *Ethics*, I, Definitions VII, s. 2.

⁴⁵ Spinoza, *Ethics*, I, Definitions I, s. 1.

⁴⁶ Spinoza, *Ethics*, I, Definitions VI, s. 1.

⁴⁷ Spinoza, *Ethics*, I, Definitions V, s. 1.

⁴⁸ Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XXV, Corollary, s 21; *Ethics* II, Prop. XXXI, Corollary, s. 63.

⁴⁹ Spinoza, *Ethics*, II, Prop. VIII, s. 42.

⁵⁰ Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XXXIII, Note I, s 26.

Diğer taraftan, Tanrı ve âlemin bir ve aynı olduğu dile getirildiği zaman, Tanrı ve âlemin bir cevherin iki ayrı parçası olduğu, yani cevherin bölünebilirliği fikri ortaya çıkmaktadır. Spinoza'ya göre, Mutlak Cevher olan Tanrı, hiçbir zaman bölünemez. Tanrı basittir ve değişmez. 'Kendisinden cevherin parçalara bölünebilirliği sonucu çıkarılabilen cevherin hiçbir sıfatı hakkında doğru bir kavram edinilemez'⁵¹ ve varlıklar âleminde mutlak olarak sonsuz varlık veya Tanrı'nın varlığı kadar güvенеbileceğimiz hiçbir şey yoktur. Çünkü Onun özü her türlü yetkinsizliği dışarıda bıraktığı ve zorunlu olarak mutlak bir yetkinliği kuşattığı için, hem Onun varlığına ilişkin elimizde mutlak bir kesinlik olmakta hem de Onun varlığından şüphe etmeye asla hakkımız kalmamaktadır.⁵² Ancak, Spinoza'ya göre, bunun aksine olarak, şayet cevherin bölünebilirliği tasarlanabilmiş olsaydı, bölünen parçalarının cevherin tabiatına sahip oldukları veya olmadıkları söylenmiş olacaktı. Cevherin bölünebilirliği söz konusu olmuş olsa, Spinoza'ya göre, bölünen her parça sonsuz olacaktır ve bu tek cevherden bir çok cevher çıkacağı anlamına geleceği için saçma bir düşünce olacaktır. Oysa, cevher zorunlu olarak sonsuzdur ve kendi varlığının nedenidir. Dolayısıyla aynı sığata sahip iki ya da daha çok cevher olmayacağı gibi bir cevher bir başka cevherle de meydana getirilemez.⁵³ Demek ki, Spinoza'ya göre, Mutlak Cevher, hiçbir şekilde bölünemez ve bu şekilde hiçbir sonlu varlıkla bir ve aynı kabul edilemez. Zira, ona göre 'Mutlak olarak sonsuz bir cevher, bölünemezdir'.⁵⁴

Görüldüğü gibi, Spinoza'ya göre, Tanrı ve âlemin aynı özellikte ve uzlaştırılabilir olmamalarından dolayı, âlemde var olan bütün tikel şeyler, Tanrı'nın sıfatlarının tezahürleri ya da Onun sıfatlarının belirli bir tarzda ifade edilen tavırlarından başka bir şey değildirler.⁵⁵ Dolayısıyla, hem âlem hem de âlemde bulunan tüm sonlu, tikel, tekil, zorunsuz, mümkün ve yaratılmış varlıklar Tanrı tarafından meydana getirilmiş varlıklardır. Bunlar hiçbir şekilde Tanrı'yla özdeş ya da uzlaştırılabilir kabul edilemezler. Çünkü, hem varlık hem de sıfatlar açısından farklılık söz konusudur. Tanrı mükemmel bir varlık iken, bu varlıklar, Onun kadar mükemmel olmayan ve mükemmelliklerini Tanrı'dan alan varlıklardır.

Bununla birlikte, Spinoza'ya göre, Tanrı'nın yetkinliğinden, şeylerin Tanrı tarafından yaratılmış olduklarından başka tarzda ve başka bir düzende yaratılmayacakları sonucu da çıkmaktadır.⁵⁶ Dolayısıyla, Tanrı'nın bütün emirlerinin ezelden beri yine Tanrı tarafından meydana getirildiği ortaya çıkmaktadır; eğer başka türlü olsaydı Tanrı'ya eksiklik ve kararsızlık isnat edilmiş olacaktır. Bu nedenle, Spinoza'ya göre, ezelden ne zaman, ne önce, ne sonra vardır; öyle ise, burada yani sırf Tanrı'nın yetkinliğinden, Tanrı'nın başka bir şeyi emretmediği ve asla emretmemiş olduğu sonucu çıkar. Ayrıca, Tanrı, olduğundan başka türlü bir âlem yapmış değildir. Bu âlem, Tanrı'nın yetkinliğinin sonucunda meydana gelmiş en

⁵¹ Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XII, s.10.

⁵² Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XI, Note, s. 10.

⁵³ Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XII, Proof, s. 10.

⁵⁴ Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XIII, s. 10.

⁵⁵ Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XXV, Corollary, s. 21.

⁵⁶ Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XXXIII, Note II, s. 27.

mükemmel âlemdir. Mümkün âlemlerin en iyisi değildir. Şayet böyle olmuş olsaydı, Spinoza'ya göre, Tanrı'nın kendi emirlerini ister istemez değiştirdiği anlamı çıkacaktır. Eğer Tanrı, âlem ve onun düzeni hakkında emretmiş olduğundan başka bir şey istemiş ve tasarlamış olsaydı, zorunlu olarak şimdiki zihinden başkası olacaktı; Tanrı'nın Zihninin değişken olduğu ortaya çıkacaktır. Yani eğer şeyler, Tanrı tarafından şimdiki halde olduklarından başka türlü meydana getirilmiş olsalardı, Tanrı'nın zihni ve iradesi, yani özü de başka türlü olacaktı ki, bu Spinoza'ya göre saçmadır. Sonuçta, hangi tarzda tasarlanırsa tasarlansın, Onun zihni ve iradesi yaratılmış şeylere taalluk eder ve her zaman kendi özü ve yetkinliği ile aynı nispettedir. Bu bağlamda, Tanrı'da var olan zihin, yalnızca fiil halinde değil aynı zamanda güç halindedir. Eğer, Tanrı'da yalnız fiil halinde başka bir zihin, başka bir irade olsaydı, Onun özü de zorunlu olarak başka olacaktı. Kısacası, her şey Tanrı'nın gücüne bağlı olduğundan dolayı, şeylerin ve âlemin, olduklarından başka türlü olabilmeleri için, zorunlu olarak Tanrı'nın iradesinin başka türlü olması gerekir; oysa Spinoza'ya göre, Tanrı'nın iradesi olduğundan başka türlü olamaz. Öyle ise, şeyler de başka türlü olamazlar.⁵⁷

Hülasa, Spinoza'ya göre, âlem ve şeyler, Tanrı'nın yetkinliğiyle, ezelde nasıl tasarlanıp düşünülmüş ise o şekilde en mükemmel tarzda meydana getirilmiştir. Yoksa mümkün iyiler arasından seçilip meydana getirilmiş değildir. Yani mümkün olanlar arasından en iyi değil, bizzat en iyi yaratılmıştır. Bunlar, Tanrı tarafından nasıl yaratılmış ise öyledirler ve başka türlü olabilmeleri de ihtimal dahilinde değildir. Çünkü Tanrı'nın düşündüğü ve zihninde tasarladığı her şey, en iyi ve en yetkin şekilde tasarlanmış şeydir. Bunun başka türlü olması Tanrı'nın zihnine ve iradesine uygun değildir. Görüldüğü üzere söz konusu düşünceleri Spinoza'nın Tanrı'yı zorunlu varlık olarak telakki etmesine ve determinizm anlayışına işaret eden en önemli hususlardır.⁵⁸

Âlemin tesadüfen (chance) meydana gelip gelmediği sorusuna⁵⁹ Spinoza, tesadüf ve zorunluluğun birbirine zıt iki şey olduğunu belirterek başlar. Âlemin, ilahî tabiatın zorunlu etkisiyle olduğunu düşünen kimse, âlemin tesadüfen meydana geldiğini reddetmiş olacaktır. Ayrıca, Spinoza'ya göre, Tanrı'nın âlemi meydana getirmeye ihtiyacı olmadığı ve âlemin tesadüfen meydana geldiği teorileri ve doktrinleri saçmalıklarla yüz yüzedir. Zira, Tanrı'nın iradesi ebedîdir ve önemsiz de değildir. Bunun sonucunda, âlemin, ilahî tabiatın zorunlu etkisinde olduğu ilkesi ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla, burada, irade, anlama ve diğer sıfatların aynı ve tek şeyi ifade edip etmedikleri ve ilahî iradenin insanî iradeden ayrı olup olmadığı sorusu ortaya çıkacaktır. Spinoza'ya göre, Tanrı'nın iradesi, anlayışı, zihni, özü ve tabiatı aynı şeydir. Bu sebeple, Tanrı'ya, istek (will), anlama (understanding), ilgi (attention), işitme (hearing) gibi insanî sıfatları tahsis etmemek için, ilahî tabiatla insanî tabiatı

⁵⁷ Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XXXIII, Note II, s. 27, 28, 29.

⁵⁸ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, 74 vd.

⁵⁹ Spinoza, *Letters*, to Hugo Boxel, 'Letter 58' (54). Bu soruyu Boxel sormaktadır.

birbirine karıştırmamaya dikkat etmek gereklidir. Böylece Spinoza, âlemin, ilahî tabiatın zorunlu bir etkisinde olduğunu belirtir ve âlemin tesadüfen meydana geldiğini reddeder. Bunun yanında Tanrı, âlemi cömertçe donatarak güzel bir şekilde yaratmıştır. Tanrı, hem âlemi insanın hazlarına (pleasure) ve göz zevkine (eyesight) uygun olarak, hem de insanın haz ve göz zevklerini âleme uygun olarak yaratmıştır.⁶⁰

Demek ki, Spinoza'ya göre, Tanrı ve âlemin bir ve aynı olması söz konusu değildir. Bilakis, âlem ve âlemdeki her şey, Tanrı tarafından yaratılmış olup, bunların koruyucusu da yine Tanrı'dır. Âlem, Tanrı tarafından en güzel şekilde yaratılmıştır; burada Tanrı'nın koymuş olduğu tabii yasalar vardır. Bu yasalar, Tanrı'nın ilahi emirleriyle meydana gelmiştir. Yani bunlar, ilahî yasalardır ve Tanrı'nın irade ve kudret sahibi olmasına işaret ederler. Ayrıca, Tanrı, âlemi tesadüfen değil, ilahî tabiatın zorunluluğuyla yaratmıştır.

Sonuçta, Spinoza'nın bizzat kendisi, Tanrı ve âlemi özdeş kabul etmenin yanlış olduğunu⁶¹ belirtmesine rağmen, bazı Spinoza yorumcuları, Spinoza'da, Tanrı ve âlemin özdeş kabul edildiğini iddia ederken,⁶² bazıları da Spinoza'nın Oldenburg'a yazdığı mektupta olduğu gibi onun, Tanrı ve âlemi özdeş kabul etmediğini belirtirler.⁶³

Spinoza'nın bu düşüncelerinin ardından, ona göre Tanrı'nın âleme içkin ya da aşkın olup olmadığını incelemeye gelmiş bulunuyoruz.

B. Spinoza Teolojisinde İçkinlik-Aşkınlık Problemi

İçkinlik ve aşkınlık, Tanrı'nın âlemlerle ilişkisinin ne tür bir ilişki olduğunu veya bir Tanrı anlayışının niteliğini ortaya koymaktadır. Felsefe ve din felsefesi geleneği içerisinde yaygın olarak bilindiği üzere Tanrı'nın âlemlerle ilişkisi tamamen içkin ise, panteist; bu ilişki yalnızca aşkın ise, deist ve son olarak bu ilişki hem içkin hem aşkın ise, teist ya da pan-enteist Tanrı anlayışını göz önüne sermektedir.

Spinoza'nın panteist olarak yorumlanmasının en önde gelen nedenlerinden birisi, onun içkinlik felsefeyi benimsemiş olduğunun kabul edilmesidir. Yani Tanrı-âlem münasebetinde değindiğimiz üzere, Spinoza'nın Tanrı-âlem aynılığı veya özdeşliği, dolayısıyla da Tanrı'nın âlemde içkin olduğu düşüncesine sahip olduğunun kabul edilmesidir.

Her şeyden önce teizm ve deizm aşkıncı; panteizm gibi bazı monist ve materyalist sistemlerin içkinlik; pan-enteizm ve vahdet-i vücudcu teorilerin ise hem

⁶⁰ Spinoza, *Letters*, to Hugo Boxel, 'Letter 58' (54).

⁶¹ Spinoza, *Letters*, 'Letter LXXII', To Oldenburg.; (Wolf, *The Correspondence of Spinoza*, 343).

⁶² Erol E. Harris, *Spinoza's Philosophy: An Outline*, Humanites Press, London 1992, s. 25. Hampshire, *Spinoza*, s. 39-40; Don Garrett, *The Cambridge Companion to Spinoza*, Edited by Don Garrett, Cambridge Univ. Press, New York 1996, s. 10; Roger Scruton, *Spinoza*, Oxford Univ. Press, Oxford 1986, s. 48, 52.

⁶³ Genevieve Lloyd, *Spinoza and the Ethics*, Routledge, London 1996, s. 38; Mason, *The God of Spinoza*, s. 31, 32, 250-251; Ernst Cassirer, *The Myth of The State*, Doubleday Anchor Books, Garden City, N. Y., 1955, s. 328.

içkinlik hem de aşkıncı Tanrı anlayışına sahip oldukları kabul edilir.⁶⁴ Ayrıca, 'içkinlik, Panteizm ve Pan-enteizm'de olduğu gibi bir zatî içkinlik değildir. Bu içkinlik, Mutlak Zâtın sıfat ve isimlerin tecellisi olan âlem ve eşyada ruh olarak, öz olarak bulunmasıdır. Yani Allah âlemde Zâtı itibarıyla değil de, hakikati itibarıyla tecelli ve tezahür eder'.⁶⁵ Kimi zaman da, içkinlik, Tanrı'nın her yere nüfuz eden içkinliği (pervasively immanent), yani Onun her yerde hâzır ve nâzır olması (omnipresent) olarak da ifade edilmektedir.⁶⁶

Özellikle teizm gibi aşkıncı Tanrı teorilerinde⁶⁷ Tanrı'nın varlığı ve birliği, yaratması, vahiy, peygamberlik gibi temel ilkelerin bulunduğu dikkat çekilirken; Panteizm gibi Tanrı teorilerinde, Tanrı'nın yaratmasından ziyade sudur kabul edilmekte, vahiy, peygamberlik ve mucize gibi teist dinlerin temel inanç unsurlarının kabul edilmediğine işaret edilir. Yani, Panteizm gibi içkinlik Tanrı teorilerinde 'Allah her şeydir' veya 'her şey Allah'tır' ifadesi kabul edildiğinden⁶⁸ Tanrı ile âlem bir ve aynı olmakta, dolayısıyla da yaratmadan, vahiy ve peygamberlikten söz etmek anlamsız olmaktadır. Yaratıcı ile yaratılan ya da Tanrı ile âlem içiçe ve aynı şeyler kabul edilmektedir. Bu sebeple Yaratıcı ve yaratılan ayrımı ortadan kalkmaktadır.

Materyalist Monizmin içkinliği ise şu şekildedir: 'Allah, maddî âlemin dışında değil içindedir. Bütün ilimler, bilgiler böyle inanmayı gerektirmekte ve Allah'ı ayrı bir varlık farz etmenin doğru olmadığını, aksine maddenin içinde yer aldığını göstermektedir'.⁶⁹ Görüldüğü üzere, yukarıda işaret edilen Haeckel'in sistemi, Yaratıcı ile yaratılanı aynileştirerek Tanrı'yı âleme indirgemektedir.

Deizm gibi Tanrı'nın aşkınlığını kabul eden, ancak her türlü vahiy ve peygamberliği kabul etmeyen sistemler ise, tamamen aklî ve felsefî bir din ve Tanrı teorisi ortaya koymaktadırlar. Bu teoriye göre, Tanrı, ilk muharrik olarak âlemi yaratıp, onu düzene koyduktan sonra aşkın bir varlık olarak tabiri caiz ise her işten elini eteğini çekmektedir. Yani, Tanrı artık yaratma ve düzene karışmamakta, bir anlamda emekliye ayrılmaktadır.

Bununla birlikte, Vahdet-i vücud ve pan-enteizm gibi hem aşkıncı, hem içkinlik Tanrı teorileri de söz konusudur. Bu sisteme göre, panteizmden farklı olarak 'her şey Allah'tadır'. 'Her şeyin Allah'ta' olduğu ifadesi, ilahî vücudun (Cevher) âlemi ya da her şeyi, hem kuşatmış olduğu hem de onda mündemiç (içkin) olduğunu ifade etmektedir. Dikkat edilecek olursa, pan-enteizmin panteizmden farkı; pan-enteizmin 'her şey Allah'ta mevcuttur' derken, panteizmin 'Allah her şeydir' veya 'her şey

⁶⁴ Hüsamettin Erdem, *Panteizm ve Vahdet-i Vücud Mukayesesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 1.

⁶⁵ Erdem, *Panteizm ve Vahdet-i Vücud Mukayesesi*, (Dipnot 1), s. 1.

⁶⁶ Bkz. Robert Oakes, 'Creation as Theodicy:in Defense of A Kabbalistic Approach to Evil', *Faith and Philosophy*, Vol.14, No.4, October 1997, s. 511.

⁶⁷ Bkz. Recep Kılıç, *Modern Batı Büşüncesinde Vahiy*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ank. 2002, s. 122 vd.

⁶⁸ Erdem, *Panteizm ve Vahdet-i Vücud Mukayesesi*, s. 4.

⁶⁹ Erdem, *Panteizm ve Vahdet-i Vücud Mukayesesi*, s. 3-4.

Allah'tır' demesidir. Bu farklılık ve ayırmadan dolayı pan-enteizm, panteizmde olduğu gibi, Tanrı ile âlemi aynı veya özdeş kabul etmemektedir. Böylece, pan-enteizm, Tanrı'yı aşkın ve âlemin dışında görmektedir. Buna ilave olarak, Tanrı'nın varlığı, şeyleri ve âlemi kendi varlığı ile ihata ettiği için ve onlarda mündemiç olduğu için Tanrı'yı içkin olarak kabul etmektedir.⁷⁰ Dolayısıyla, pan-enteizmin hem içkin hem de aşkın olması, çift kutuplu ulûhiyet anlayışını ortaya çıkarmaktadır.

Spinoza'nın içkinlik ve aşkınlık anlayışına açıklık kazandıracak belki de en önemli noktalardan birisi de panteizm ve pan-enteizm arasındaki farklılığa temel teşkil eden ifadelere bakmaktır.

Bilindiği gibi ve yukarıda da işaret edildiği üzere, panteizm, 'her şey Tanrı'dır' veya 'Tanrı her şeydir' diyerek, Tanrı-âlem ontolojik ayrılığını ve farklılığını iptal etmekte, Tanrı'yı âleme indirgemekte ve içkinliğe varmaktadır. Pan-enteizm ise, 'her şey Tanrı'dadır' diyerek ontolojik olarak Tanrı-âlem aynılığını ya da özdeşliğini ortadan kaldırmakta,⁷¹ Tanrı ve âlemin ayrı olduğunu, dolayısıyla Tanrı'nın âlemi ihata ederek, ona hem aşkın hem içkin olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle, Tanrı-âlem ilişkisi açısından panteizm içkin, pan-enteizm ise, hem içkin hem aşkın anlayışları kabul ediyor gözükmektedir.

Buradan hareketle Spinoza'nın Tanrı-âlem ilişkisine dair daha önce ortaya konulan düşünceleri dikkate alındığında onun, panteizmde olduğu gibi, doğrudan 'her şey Tanrı'dır' veya 'Tanrı her şeydir' ifadelerine yer vermediği görülmektedir. Bu tespitin, Spinoza'nın hem genel felsefesinin hem de onun Tanrı-âlem ilişkisi konusundaki düşüncelerinin doğru ve sağlıklı değerlendirilmesi için önemli bir nokta olduğunu vurgulamak istiyoruz. Spinoza felsefesinin düğüm noktalarından birisi de burasıdır. Onun eserleri ve mektupları bir bütünlük içerisinde dikkatlice incelendiğinde, onun 'her şey Tanrı-da'dır' ve 'Tanrı olmadan hiçbir şey varolamaz ve tasarlanamaz'⁷² dediği ve bu fikri savunduğu görülmektedir. Aslında, bu hususları daha önce detaylı bir şekilde ele almıştık. Ancak konuların iç içe olmasından dolayı ve konumuzun daha net olarak ortaya konması amacıyla, belki de tekrar olacak mahiyette bazı hususları yeniden zikretme durumu ortaya çıkmıştır.

Görüldüğü üzere 'her şey Tanrı'dadır' denildiği zaman, Tanrı'nın her şeyi kuşatmış olduğu ve bunların Tanrı tarafından ve Tanrı sayesinde var oldukları ifade edilmektedir. Keza, Tanrı'da vardılar ifadesi, âlemde var olan şeylerin Tanrı tarafından meydana getirildiklerini ifade etmektedir.⁷³ Böylece, Tanrı, âlemdeki diğer

⁷⁰ Erdem, *Panteizm ve Vahdet-i Vücut Mukayesesi*, (Haeckel'den naklen), s. 4.

⁷¹ Spinoza'nın Tanrı anlayışı değerlendirilirken ve onun panteist olup olmadığı ifade edilirken bu noktadan hareket edilmektedir.

⁷² Spinoza, *Ethics*, I, s. 11, 14, 15, 18, 23, 30. Daha önce de belirttiğimiz Spinoza'nın söz konusu ifadeleri şu şekildedir: 'her şey Tanrı'da-dır', 'var olan her şey Tanrı'da-dır' ya da 'her şey Tanrı'da vardır', 'var olan her şey Tanrı'da-dır ve Tanrı sayesinde tasarlanabilir', 'var olan her şey Tanrı'da-dır ve Tanrı'ya bağlıdır ki Onuz ne var olabilirler ne de tasarlanabilirler', 'varolan her bir şey Tanrı'da-dır' ve 'her şey Tanrı'da-dır ve Ona bağlıdır, Onuz hiçbir şey var olamaz ve tasarlanamaz'.

⁷³ Spinoza, *Ethics*, I, XV, Note, s. 11 vd.

şeylerle bileşik veya aynı değildir. Tanrı ve tavırlar; Tanrı ve cisimsel, tensel varlıklar;⁷⁴ Tanrı ve yaratıklar ayrımı, Tanrı'nın, kendisi dışındaki varlıklarla aynı olduğunu, diğer bir ifadeyle Tanrı'nın onları kuşattığını ve Onun aynı zamanda aşkın bir yönü olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Spinoza'ya göre, bir tarafta Mutlak Cevher olarak Tanrı, diğer tarafta da Onun duygulanışları ya da tezahürü olan tavırlar vardır. Onlar, Tanrı olmaksızın anlaşılabilir, algılanamaz ve tasarlanamazlar. Ancak bunlar, Tanrı'yla anlam bulur, hayat bulur ve varlığa gelirler. Öyleyse, her şey, Tanrı'dadır ve bu sayede Tanrı her şeyin hem aşkın hem de içkin nedeni olmaktadır.

Diğer taraftan, Spinoza'nın, salt olarak içkinlik olarak yorumlanacak ve buradan hareketle panteist olduğu sonucuna gidilebilecek düşünceleri de yok değildir. Yani Spinoza'nın felsefe geleneği içerisinde içkin ve panteist olarak yorumlanmasına imkan tanıyan ifadeleri de söz konusudur. Onun sadece bu ifadeleri ışığıyla baktığımızda bu yorumların haklılığını göz ardı etmek mümkün değildir. Ancak onun yalnızca bu düşünceleri değil genel olarak diğer ifadeleri de dikkate alınmalıdır. Söz gelişi onun, 'Tanrı her şeyin geçici (transient) nedeni değil, fakat nüfuz eden/içkin (indwelling) nedenidir'⁷⁵ ifadesini dikkate aldığımızda, onu bir içkinlik olarak değerlendirmek doğru olabilir. Oysa bu ifadeden Tanrı'nın tüm varlıklara etki eden ya da nüfuz eden bir yönüne de vurgu yapıldığını anlayabiliriz. Üstelik bu ifadesinin kanıtlanmasında Spinoza, varolan her şey Tanrı'da vardır ve ancak Tanrı ile tasarlanabilir. Tanrı kendisinde olan bütün şeylerin nedenidir. Tanrı dışında hiçbir cevher olamaz ve tasarlanamaz, yani Tanrı'nın dışında kendiliğinden varolan hiçbir şey yoktur. Öyleyse, Tanrı her şeyin geçici değil, etkin/nüfuz eden/içkin (indwelling) nedenidir⁷⁶ diyerek bir anlamda kendi kendisini tefsir etmekte ve bununla ne kastettiğini şerh etmektedir.

Öte yandan Spinoza'nın söz konusu düşüncelerini deizmde olduğu üzere, Tanrı'nın varlıkları yaratıp kendi haline bırakmamasını ve onlara yalnızca aşkın olmamasını ifade sadedinde de değerlendirmek mümkün olsa gerektir. Zira Spinoza'ya göre, bir yandan da Tanrı, âlemi yaratmakla kalmayıp, onu ilahi kudreti ile muhafaza etmekte ve daima gözetmektedir. Dolayısıyla, Tanrı, her an her yerde hâzir ve nâzir olarak⁷⁷ aynı anda her yerde bulunmakta,⁷⁸ her şeyi kuşatmakta ve kendinde mündemiç kılmaktadır. Kısacası, Tanrı, hiçbir şeyin uzağında değil, onların hem üstünde hem de yakınındadır.

Bu konuda Spinoza yorumcuları farklı farklı kanaatlere sahiptirler. Onun sadece içkinlik bir anlayışta olduğunu ileri süren yorumcular söz konusudur. Örneğin Scruton'a göre Spinoza içkinlik bir anlayışa sahiptir, üstelik onun 'Tanrı'nın içkinliği'

⁷⁴ Bkz. Spinoza, *Ethics*, I, XV, Note, s. 11, 12, 13, 14, 15.

⁷⁵ Spinoza, *Ethics*, I, XVIII, s. 18.

⁷⁶ Spinoza, *Ethics*, I, XVIII, Proof, s. 18.

⁷⁷ Bkz. Spinoza, *T.P.T.*, s. 38, 104, 187, 188, 193, 270(Note).

⁷⁸ Bkz. Spinoza, *P.C.P.*, s. 152.

kavramı Kabbala'dan alınmıştır. Buna göre yaratıcı ve onun yarattıkları arasında bir benzerlik ve aynılık vardır.⁷⁹

Spinoza'da aşkınlık anlayışı olmadığını iddia eden Hampshire göre, Spinoza, hiçbir şekilde aşkın bir yaratıcı Tanrı kabul etmez.⁸⁰ Schipper de, Spinoza'nın Tanrı'sının tabiatla içkin olduğu için, onun Tanrı'sının Descartes ve Leibnitz'in Tanrı'sıyla aynı olmadığını düşünür. Descartes ve Leibnitz'in Tanrı'sı, ona göre, Spinoza'nın içkin Tanrı'sından farklı olarak aşkın bir Tanrı'dır.⁸¹ Benzer şekilde Donagan'a göre de, Spinoza, bu konuda hiçbir şekilde geleneksel teolojinin dilini kullanmamaktadır ve aşkın veya tabiat üstü bir varlığı tanımlamamaktadır.⁸²

Oysa Spinoza'nın içkinlik ve aşkınlığı birlikte savunduğunu dile getiren yorumcular da söz konusudur. Söz gelişi A.E.Garvie'ye göre, Spinoza'nın panteizmi özünde dinî bir sistem olduğu için, o, Tanrı'nın hem aşkın hem de içkin olduğunu savunmaktadır.⁸³

Bir başka Spinoza yorumcusu olan Sullivan'a göre, Spinoza'da Natura Naturans ve Natura Naturata ayrımından dolayı, Tanrı ve âlem arasındaki ilişki, hem farklı hem farklı değildir. Bir taraftan Tanrı âlemin özüdür, diğer taraftan âlem Tanrı'nın özüdür. Bu yüzden biri etki ya da sonuç -âlem-, diğeri de nedendir -Tanrı-. Neden etkiden ayrıdır. Dolayısıyla, Tanrı, hem içkindir, hem de şeyler üzerinde aşkındır (transcendent). Şeyler de, hem Tanrı'dadır, hem de süredeki (duration) şeydir.⁸⁴ Böylece, Sullivan, Spinoza'ya göre, Tanrı'nın âleme hem aşkın hem de içkin olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır.⁸⁵

Spinoza'nın Natura Naturans ve Natura Naturata⁸⁶ ayrımından hareketle onun Tanrı-âlem ilişkisinde hem aşkınlığı hem de içkinliği savunduğu ileri sürenlerden birisi Herman De Dijn'dir. O, Spinoza'da, Natura Naturata ve Natura Naturans ayrımının, aynı anda Tanrı'nın ya da cevherin, hem içkin hem de aşkın olduğuna işaret ettiğini belirtir.⁸⁷

⁷⁹ Scruton, *Spinoza*, s. 20.

⁸⁰ Bkz. Hampshire, *Spinoza*, s. 71.

⁸¹ Lewis Schipper, *Spinoza's Ethics: The View from Within*, Peter Lang Publishing, Inc., New York 1993, s. 13.

⁸² Alan Donagan, 'Substance, Essence and Attribute in Spinoza, Ethics I', *The Cambridge Companion to Spinoza*, Edited by Don Garrett, Cambridge University Press, New York 1996, içinde, s. 7, 8.

⁸³ A.E.Garvie, 'Pantheism' md., *Encyclopædie of Religion and Ethics*, Vol. IX, Edited by James Hastings, Charles Scribner's Sons, New York 1951, içinde, s. 609.

⁸⁴ Celestine J. Sullivan, *Critical and Historical Reflections on Spinoza's 'Ethics'*, UMI, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1958, s. 26.

⁸⁵ *Critical and Historical Reflections on Spinoza's 'Ethics'*, s. 27.

⁸⁶ Spinoza'nın Natura Naturans ve Natura Naturata ayrımına ilişkin düşünceleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Bayraktar, 'Spinoza'nın Natura Naturans ve Natura Naturata Kavramlarının İslami Kökenleri', Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XL, Ayrı Basım, Ankara 1996; M.Kazım Arıcan, 'Spinoza'nın Natura Naturans ve Natura Naturata Kavramlarının Anlamsal İçeriği Üzerine Tartışmalar', *Dinbilimleri Akademik Araştırma dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 4, 2004; ayrıca elektronik erişim için bkz. <http://www.dinbilimleri.com/dergi/cilt4/sayi4/makale/arican.pdf>

⁸⁷ Bkz. Herman De Dijn, 'Metaphysics as Ethics', *God and Nature: Spinoza's Metaphysics*, Edited by Yirmiyahu Yovel, E.J. Brill, Leiden 1991, içinde, s. 125.

Spinoza'nın söz konusu ayırımından yola çıkanlardan birisi olan Lloyd'a göre de, Spinoza'daki *Natura Naturans* ve *Natura Naturata* ayrımı, Tanrı ve Tanrı tarafından yaratılmış varlık ayrımını dile getirmektedir. *Natura Naturans* olarak Tanrı yaratıcıdır, her şeyin özünün nedenidir. Geleneksel teolojik düşüncede olduğu gibi Tanrı sınırsızdır (immense). *Natura Naturata* ise, Tanrı'da olan ve Tanrı'sız (without God) ne var olabilen ne de algılanabilen şeylerdir ya da Tanrı'nın sıfatlarının tavırlarıdır. Bu ayırımın sonucu olarak da, Spinoza, geleneksel teolojinin aşkın Tanrı'sıyla veya aşkın bir yaratıcı olarak Tanrı düşüncesiyle hem fikirdir.⁸⁸

Belki de Spinoza'nın Tanrı-âlem ilişkisine dair en ilginç yaklaşımı sergileyenlerden birisi olan H.A.Wolfson'a göre, Spinoza'nın 'Tanrı her şeyin geçici değil içkin nedenidir' ifadesindeki 'içkinlik' terimi 'aşkınlık' terimiyle çelişki arz etmemektedir. Spinoza'daki cevherin içkinliği, aşkın bir içkinliktir. Onun cevheri, âleme (universe) tamamen aşkındır. Onda, cevherin âlemlle ilişkisi, bütünün (whole) parçayla (part) ilişkisi gibidir. Bu konuda, ona göre, Spinoza, Aristoteles'in dediğini⁸⁹ paylaşmaktadır. Aristoteles'e göre, parmak eldedir ve genel olarak parça bütündür. Diğer bir ifadeyle, insan canlıdır ve genel olarak, tür (species) cinstedir(genus).⁹⁰ Dolayısıyla, bütün parçaya, el parmağa aşkın olmakta, onu kuşatmaktadır. Bir şeyin diğer bir şeyde olması, birinin diğerini hem ihata etmesini hem de kendinde mündemiç kılmasını ifade etmektedir. Parmak eldedir, parça bütündür, insan hayvandır ya da tür cinstedir denildiğinde, ikincilerin birincileri hem ihata ettiğini ve böylece ona aşkın olduğunu hem de kendinde mündemiç kıldığını ve böylece onda içkin olduğunu anlamaktayız. Keza, Spinoza da, daha önce birkaç kez vurguladığımız gibi, 'her şey Tanrı'dadır/ all thing is in God' demektedir.

Spinoza'nın, Tanrı'nın âleme hem aşkın hem içkin olduğu anlayışı, yaygın olarak Spinoza'dan önce var olan bir düşüncedydi. Söz gelişi, Spinoza'nın etkilendiği düşünülen daha öncesinde İbn Rüşd'de bu tür bir anlayış bulunmaktadır. Bu anlayış, İbn Rüşd'le birlikte, Spinoza sonrasında Hegel'de de görülmektedir.⁹¹ Bize göre, 'Yeni İbn Rüşdçüler'den kabul edilen Spinoza da, bu ikisinden farklı düşünmemektedir. Bunlara göre, 'Allah, yaratıcı olmak bakımından, âlemin hem şekli (form), hem 'maddesi', hem de nedenidir; âlem bütün yönleriyle, Allah'ın düşüncesi, Onun tezahürüdür. Ancak bu, ne İbn Rüşd'e ne de Hegel'e göre (bizce, Spinoza'ya göre de), Allah tamamen âleme içkindir demek değildir. Allah kendinde, aynı zamanda âlemden ayrı ve ona aşkındır'.⁹²

⁸⁸ Bkz. Lloyd, *Spinoza and the Ethics*, s. 43, 45.

⁸⁹ Wolfson'un Spinoza'yı Aristoteles'in fikirlerine yaklaştırdığı nokta Aristoteles'in *Fizik* adlı eserinde şöyle geçmektedir: 'Bunlardan sonra kaç anlamda 'bir nesne bir başka nesnenin içinde' denir, bunu söylemek gerekiyor. Bir anlamda: 'parmak elde' yani parça bütünde. Bir başka anlamda: 'bütün parçalarda'; çünkü bütün parçaların dışında değil. Başka bir anlamda: 'insan canlıda', yani tür cinstedir. Bir başkası: 'cins türde' yani türün parçası kavramda'. Bkz. Aristoteles, *Fizik*, çev. Saffet Babür, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1997, s. 144, 145 (210a/15).

⁹⁰ Harry Austryn Wolfson, *The Philosophy of Spinoza*, I, Meridian Book, New York 1961, s. 74, 75. (the finger is in the hand), (the part is in the whole), (man is in animal).

⁹¹ Mehmet Bayraktar, 'Çağdaş Bir İbn Rüşdçülük: Alman İdealizmi', Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XLI, Ankara 2000, s. 24.

⁹² Bayraktar, *Çağdaş Bir İbn Rüşdçülük: Alman İdealizmi*, s. 24-25.

Sonuç

Görüldüğü üzere, Spinoza'nın düşünceleri değerlendirilirken onun panteizmde olduğu üzere 'her şey Tanrı'dır' ya da 'Tanrı her şeydir' ifadesini eserinde zikrettiği veya savunduğu tezinden hareket edilmektedir. Oysa o, eserlerinde, pan-enteizmde olduğu üzere 'her şey Tanrı'dadır' ya da her şey Tanrı sayesinde meydana gelmektedir ifadelerine ve düşüncelerine yer vermektedir.

Spinoza, Etika'sında alemde var olan her şeyin Tanrı sayesinde meydana geldiğini belirtirken, buna paralel olarak mektuplarında alemle Tanrı'yı özdeş kabul etmenin büyük bir yanığı olacağını düşünmektedir. Bir diğer taraftan Spinoza, Tanrı ve alem ayrılığını teolojisiindeki önemli bir kavramsal ayırım ile ortaya koymaktadır ki bu da, 'Natura Naturans ve Natura Naturata' ayırımıdır.

Hal böyle olunca Spinoza'nın Tanrı alem ilişkisinde, ontolojik olarak Tanrı-alem özdeşliğini savunuyor olması onun içkinlikten bir anlayışı ileri sürdüğünü gösterecektir; ontolojik olarak Tanrı-alem ayrılığı savunuyor olması, onun ya salt aşkınlığı ya da aynı anda hem aşkınlık hem de içkinliği birlikte benimsediğini ortaya koyacaktır.

Bu bağlamda her ne kadar Spinoza'nın Etika'daki bazı ifadeleri onun bazı yorumcuları tarafından, Tanrı alem ilişkisinde, salt olarak içkinlikle tefsir edilse de; Spinoza'nın tüm eserleri ve mektupları birlikte göz önüne alındığında onun buralardaki 'her şey Tanrı-da'dır', 'her şey Tanrı sayesinde vardır', 'Tanrı alem özdeş kabul edilemez' ve 'Natura Naturans ve Natura Naturata' tarzındaki ifadeleri dikkate alındığında, bazı Spinoza yorumcularının da vurguladığı üzere onun hem aşkınlığı hem de içkinliği savunduğunu ileri sürmek Spinoza teolojisine daha uygun düşer gözükmektedir.

Kaynakça

Spinoza'nın Eserleri:

Spinoza, Benedictus De, *Ethics*, Translated by Andrew Boyle, Introduction by T.S.Gregory, Heron Books, 1934.

_____, *Etika*, çev. Hilmi Ziya Ülken, Ülken Yay. İst. 1984.

Spinoza Baruch, *Principles of Cartesian Philosophy*, Newly Translated from the Latin by Harry E. Wedeck, With a Preface by Dagobert D. Runes, Philosophical Library, New York 1961.

Spinoza, Benedict De, *A Theologico-Political Treatise and A Political Treatise*, Translated from the Latin With an Introduction by R.H.M.Elwes, Dover Publications, Inc. New York 1951.

Wolf, A., *The Correspondence of Spinoza*, Russell&Russell Inc., New York 1966.

Spinoza Hakkındaki Eserler:

Arıcan, M.Kazım, *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.

_____, 'Akıl İman İlişkisine Spinoza'nın Yaklaşımı', C.Ü.İ.F. Dergisi, cilt: V, sayı: 2, Sivas 2001. <http://www.cumhuriyet.edu.tr/ederqi/makale/327.pdf>

- _____, 'Spinoza'nın Natura Naturans ve Natura Naturata Kavramlarının Anlamsal İçeriği Üzerine Tartışmalar', Dinbilimleri Akademik Araştırma dergisi, Cilt: 4, Sayı: 4, 2004. <http://www.dinbilimleri.com/dergi/cilt4/sayi4/makale/arican.pdf>.
- Bayrakdar, Mehmet, 'Spinoza'nın Natura Naturans ve Natura Naturata Kavramlarının İslami Kökenleri', Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XL, Ayrı Basım, Ankara 1996.
- Dijn, Hermen De, 'Metaphysics as Ethics', *God and Nature: Spinoza's Metaphysics*, Edited by Yirmiyahu Yovel, E.J. Brill, Leiden 1991.
- Donagan, Alan, 'Substance, Essence and Attribute in Spinoza, Ethics I', *The Cambridge Companion to Spinoza*, Edited by Don Garrett, Cambridge University Pres, New York 1996.
- Duff, Robert A., *Spinoza's Political and Ethical Philosophy*, James Maclehose and Sons, Glasgow, New York 1970.
- Garrett, Don, *The Cambridge Companion to Spinoza*, Edited by Don Garrett, Cambridge Univ. Pres, New York 1996.
- Hampshire, Stuart, *Spinoza*, Penguin Books, Harmondsworth 1951.
- Harris, Erol E., *Spinoza's Philosophy: An Outline*, Humanites Pres, London 1992.
- Lloyd, Genevieve, *Spinoza and the Ethics*, Routledge, London 1996.
- Mason, Richard, *The God of Spinoza*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- Schipper, Lewis, *Spinoza's Ethics: The View from Within*, Peter Lang Publishing, Inc., New York 1993.
- Scruton, Roger, *Spinoza*, Oxford Univ. Pres, Oxford 1986.
- Sullivan, Celestine J., *Critical and Historical Reflections on Spinoza's 'Ethics'*, UMI, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1958.
- Wolfson, Harry Austryn, *The Philosophy of Spinoza*, I, Meridian Book, New York 1961.
- Yovel, Yirmiyahu, 'The Infinite Mode and Natural Laws in Spinoza', *God and Nature: Spinoza's Metaphysics*, Edited by Yirmiyahu Yovel, E.J.Brill, Leiden 1991.
- Zweig, Arnold, *The Living Thoughts of Spinoza*, Cassell, London 1946.
- Konuyla İlgili Diğer Eserler:
- Aristoteles, *Fizik*, çev. Saffet Babür, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1997.
- Bayrakdar, Mehmet, 'Çağdaş Bir İbn Rüşdçülük: Alman İdealizmi', Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XLI, Ankara 2000.
- Cassirer, Ernst, *The Myth of The State*, Doubleday Anchor Books, Garden City, N. Y., 1955.
- Erdem, Hüsamettin, *Panteizm ve Vahdet-i Vücut Mukayesesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Garvie, A. E., 'Pantheism' md., *Encyclopædie of Religion and Ethics*, Vol. IX, Edited by James Hastings, Charles Scribner's Sons, New York 1951.
- Hegel, G.W.F., *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi I: Mantık Bilimi*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul 1996.
- Kılıç, Recep, *Modern Batı Büşüncesinde Vahiy*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 2002.
- Oakes, Robert, 'Creation as Theodicy:in Defense of A Kabbalistic Approach to Evil', *Faith and Philosophy*, Vol.14, No.4, October 1997.
- Swinburne, Richard, *Is There A God?* Oxford University Pres, Oxford 1996.